

Kísérlet a náci Németország közhangulatának rekonstruálására

Aly Götz (Hrsg.): Volkes Stimme. Skepsis und Führervertrauen im Nationalsozialismus. Fischer TB Verlag, Frankfurt am Main, 2006. 224 oldal

A kötet tartalmát érzékletesen jelzi a címe, amelyről az olvasónak a latin közmondás: *vox populi vox dei* német fordítása juthat először eszébe: *Volkes Stimme ist Gottes Stimme*. Azonban mely források alapján rekonstruálható, hogy egykoron mi volt a népszava, milyen volt a közhangulat? A műben alkalmazott módszertan azért lehet példaeértékű, mert egy diktatórikus közegben – ahol nincs sem hiteles népszavazás, sem pedig szólásszabadság – vállalkozik a politikai-kormányzati elit társadalmi támogatottságának mérésére. A szerzők könyvüket a hitleri Németország közvéleményének történeti kutatásához csak az első kezdő lépésnek szánják. Az itt közölt tanulmányok öt különféle forrást használnak fel hangulatindikátorként. Annak ellenére, hogy ezek az indikátorok a hétköznapi élet teljesen eltérő területeiről származnak, az olvasó elé kirajzolódó kép mégis teljesen egységes tendenciákat tükröz.

Oliver Lorenz azokat a férfi keresztnéveket vizsgálja Frankfurtban a nemzetiszocializmus éveiben, amelyek a korszakban egyértelműen politikai telítettséggel bírtak, s egyfajta lojalitást fejeztek ki a rendszer irányában. Forrásként a lakbejelentő hivatal adataira, illetve 1933–1945 között született, még élő s a kutatás során jelentkező Adolf, Hermann, Horst keresztnévű személyek adataira támaszkodik. Már jóval korábban is jellemző volt, hogy a gyerek olyan nevet kap, amely a szülők politikai hovatartozását jelzi. Sokszor az újszülött az aktuális császárról kapta a nevét, mint például Ludwig,

Wilhelm, az egységes német birodalom létrehozását követően pedig az Otto név vált igazán gyakorivá. A német névadási szokásokban hagyományosan a keresztény nevek domináltak, amelyek a nemzetiszocialista időkben erősen a háttérbe szorultak, s helyükre a kifejezetten németként definiáltak kerültek. Főképpen a többtagú keresztneveket preferálta a politikai hatalom, mint az egykori ógermán tradíció felélesztését, így különösen ezeken mérhető a szülők rendszerhűsége. A hangulatváltozást jól kifejezi, hogy a második világháborút követő első években aztán fokozatosan újra visszanyerik korábbi dominanciájukat a keresztény keresztnévek, ezzel jól szemléltetve a szülők kiábrándulását a korabeli rendszerből. A vizsgált férfinévek közül először a *Führer* nevét viselő Adolf kerül elemzésre. Majd a biológiai fölényt, büszkeséget, szabadságot és erőt szimbolizáló Horst keresztnév következik, amely Horst Wessel kultuszához kötődött. A kommunisták által 1930-ban megölt SA-tag Wesselt a náci propaganda úgy tisztelte, mint a mozgalom mártírját. Az Adolf keresztnévvel szemben, amelyet főleg melléknévként használtak, a Horst mint szimpla keresztnév volt jellemző. Bár a név egyértelműen politikai elkötelezettségre utal, mégis jóval kevésbé fejez ki vak hitet, mint az egész rendszert megszemélyesítő Adolf keresztnév. Végül a Hermann keresztnév a korszakban Göringre utalt, aki a harci bátorságot szimbolizálta. Mind a három keresztnév-indikátor azonos tendenciákat tükröz. A kezdeti idők sikereit a Hitler kancellárrá választását követő első és második év mutatja, amikor sok újszülött kapja az állam vezetőinek nevét. Ezt követően a számokban lassú csökkenés figyelhető meg, ami a háború kitörését követően nagyobb ütemű lesz, s ezen a tendencián a Francia-

ország feletti győzelem sem változtat lényegesen.

Az NSDAP valláspolitikájában az egyházzal való fokozatos szembefordulás figyelhető meg, ami 1935 után intenzív volumenű antiklerikális propagandával járt. Az egyház-elhagyás tipikusan városi jelenségként főleg az északi tartományokban és (kevésbé a katolikus délen) elsősorban férfiak esetében volt gyakori. Sven Granzow, Bettina Müller-Sidibé és Andrea Simml tanulmánya a náci időszak egyházi kilépéseinek számát elemzi tartományi ítéltáblai körzetek adataira támaszkodva országos szinten, illetve bizonyos városokhoz kötődően – mint például Breslau, Frankfurt am Main, Kiel, Düsseldorf, Duisburg – azzal a céllal, hogy azon mérje a lojalitás változását. A pozitív közhangulatot jól szemlélteti, hogy a kilépések tetőpontja országos szinten 1937 és 1939 közöttre tehető. Az *Anschluss* negyedévét követően azonban lényegesen csökkent a kilépők száma, majd a müncheni egyezmény után kezdett fokozatosan nőni, s 1939 első negyedévében érte el csúcspontját. Így ezen indikátor alapján 1939 márciusában, Prága megszállásakor tényleg népszerűsége csúcsán állt Hitler. A háború kitörésével radikálisan visszaesett az egyházelhagyók száma, s ezen a Lengyelország felett aratott gyors győzelem sem változtatott. Az 1937–1941-es időintervallumot vizsgálva 1940 második negyedévében legkevesebb az egyházat elhagyók száma. Franciaország diadalmas lerohanásának hatását csak a következő negyedévben lehetett némiképpen érzékelni. 1941-ig lassan nőtt az egyházelhagyók száma, ami a második negyedévben a Szovjetunió elleni támadás miatt süllyedt a mélypontra. Az utána jövő háborús években – amelyeket a szerzők nem elemeznek – a legkevesebb az egyházból való kilépések száma Németországban, a huszadik század első felében.

A takarékosági szokásokon kiválóan lemérhető a rendszerbe vetett hit, hiszen a spórolás alapvetően a pénz stabilitásába és a kiszámítható jövőbe vetett bizalmon ala-

pul. Philipp Kratz tanulmánya abból indul ki, hogy a hosszú távú lekötések az egyének optimista jövőképét tükrözik, míg csökkenésük egyértelmű jele annak, hogy az emberek hosszabb távon nem látnak esélyt arra, hogy takarékoskodásuk gyümölcsét élvezhessék. Így három hosszú távú spórolási módot vizsgált a kutatás során: a lakásépítési, az autótakarék mellett az ún. *Eisern Kasse*t. A lakásépítési célú takarékbetét-állomány a világháború első évében látványosan visszaesett, jelezve a hadba lépéssel és a háborús előkészületekkel összefüggésben növekvő bizonytalan, bizalmatlan hangulatot. Ezt követően azonban fokozatos növekedés mutatható ki, ami a vizsgált wüstenroti magánpénztárnál egészen 1943-ig tartott, míg a nyilvános württembergi takarékpénztár állományában egy évvel korábban érte el tetőpontját, majd mindkét intézményben folyamatosan csökkent egészen a háború végéig. A *Volkswagen*-takarékoságnak a lakásépítési takarékbetétekkel ellentétben volt némi politikai felhangja. A gyárat 1937-ben alapította a nemzetiszocialista kormány. A népautók értékesítésének feladatát az egyik náci szervezet, a *Kraft durch Freude* kapta, s még a gyártást megelőzően az autó árának egy részét át kellett engedni e szervezetnek. Csak ezt követően lehetett megkezdeni a fennmaradó összeg törlesztését. Így jegyzése egyben kifejezte a hitleri rendszerbe vetett bizalmat is. A *Volkswagen*-takarékosági program egy évvel a háború előtt kezdődött. A töredékesen rendelkezésre álló adatok tükrében is jól látható, hogy a kezdeti sikereket követően, amikor átlagosan évi 80 000 autót értékesítettek, az első háborús év elmúltával ez a szám kevesebb, mint negyedére esett vissza, s ezen a Franciaországon aratott győzelem sem változtatott. (Az egyre kevesebb eladásban az is szerepet játszott, amiről a szerzők megfélekednek, hogy a gyárat hadi termelésre állították át, s katonai járműveket gyártottak.) Az 1941 végén bevezetett *Eisern Kasse* célja az volt, hogy a munkabérek felesleges vásárlóerejét a háborús költség-

vetés számára hasznossá tegye. Az e takarékosági forma során jegyzett összeg társadalombiztosítási járulék- és adómentes volt. A takarékosági szerződés lejártát azonban nem egy dátumhoz kötötték, hanem a háború befejezéséhez, természetesen német győzelemmel számolva. Annak ellenére, hogy jegyzése nem volt mindig az egyén szabad választása, hanem sokszor kollektív nyomásra történt (például: állami tisztviselők és hivatalnokok, NSDAP szervezettek és tagok esetében), az 1942 és 1944 közötti időszakot vizsgálva egyértelmű és erős csökkenésnek lehetünk tanúi, ami félreérthetetlen jele a háborús siker kilátástalanságának. Mindhárom mutató azonos tendenciát tükröz, jól szemléltetve a németek kiábrándulását a politikai hatalomból.

Holger Schlüter tanulmányában azt rekonstruálja országos adatok alapján, hogy milyen eszközökre volt szüksége a náci rendszernek ahhoz, hogy a belső ellenállással szemben hatalmát megtartsa mind béke, mind a háborús időkben. A németeknek a rendszerrel szembeni növekvő ellenállását a hírhedt Népbíróság (*Volksgerichtshof*) adatain keresztül elemzi a szerző, elsősorban azt vizsgálva, hogy milyen vád – mint például: kémkedés, ellenállás, összeesküvés stb. – következtében, hogyan változott a kivégzések száma árja németek között. A rendszer konszolidációs korszakában a csökkenő munkanélküliség és a külpolitikai sikerek hatása tükröződik a statisztikákban, amelyek egészen a háború első évéig csak elenyésző számú kivégzésről tanúskodnak. A háborúval szembeni, kezdettől meglévő hazai ellenállást jól jelzi, hogy 1940-ben duplázódott, majd 1942-ben újra megkétszereződött a kivégzések száma, annak ellenére, hogy a nyomozási idő egyre csökkent. Ezt követően is rohamosan nőtt a kivégzések száma, amely 1944-ben érte el a legmagasabb számot (667 fő), amikor jóval több mint ötvenszer annyi embert végeztek ki, mint 1940-ben (nyolc fő).

Az elesett katonák gyászjelentéseinek rövid szövegei kiválóan tükrözik azt, hogy

a hirdetést feladó hozzátartozók mennyire azonosultak azzal a céllal, amelyért a fiú/férj/apa a fronton az életét áldozta. Az Oliver Schmitt és Sandra Westenberger által jegyzett fejezet forrásként két, politikai alapon egymással teljesen ellentétben álló újság: az 1943-ban megszűnt független polgári *Frankfurter Zeitung* és a NSDAP pártújság, a *Frankfurter Volksblatt* gyászjelentéseit elemzi 1940 és 1944 között. A gyászjelentésekben kifejezetten ellenzéki magatartást rejtett a *Führer* nevének kihagyása (például: *Für das Vaterland fielt unser einziges Kind*), amellyel szemben áll a lojális forma (például: *Für Führer, Volk und Vaterland gaben ihr Leben*). Ha eltérő arányban is, de azonos tendencia figyelhető meg a két forrásban, a *Führer* népszerűsége évről évre csökkent. A szerzők ezt a jelenséget később negyedéves bontásban egyes katonai eseményekhez kötődően vizsgálják. Ennek segítségével már jóval árnyaltabban lehet felvázolni s nyomon követni, hogy az egyes hadműveletek milyen visszhangot váltottak ki otthon. A kezdeti sikereket követő lelkesedés különösen a rendszerhű *Frankfurter Volksblatt*ban látványos. A gyászjelentések majdnem kilencven százalékában megtalálható ekkoriban a „*Für Führer, Volk und Vaterland*” fordulat. A Szovjetunió megtámadását követően ez az arány majdnem negyven százalékkal esett. Ez a csökkenés az ellenzéki polgári *Frankfurter Zeitung*ban még radikálisabb, jól tükrözve, hogy a német polgárok számára a háború ezzel olyan fordulatot vett, amelytől már nem remélnek gyors győzelmet, a kezdeti sikerek ellenére sem. Ebben nyilvánvalóan annak is szerepe volt, hogy a Szovjetunió elleni harc első hónapjaiban több német katona halt meg, mint a háború korábbi szakaszában. Mind az ellenzéki, mind a pártlapon lemérhető, hogy az 1942-es ideiglenes sikerek újra a lelkesedés szerény mértékű emelkedését hozták magukkal. A *Frankfurter Zeitung* 1943-as megszűnésekor azonban már a politikai hatalmat szimbolizáló *Führer* említése csak hat százalékában szerepelt. A *Frank-*

furter Volksblatt lojalitását jól mutatja, hogy egy évvel későbbi megszűnésekor még mindig húsz százalékos volt Hitler „közkedveltsége”.

A különböző források tükrében mozaikos kép tárul az olvasó elé. Albert Müller tanulmányának célja az, hogy ezeket a mozaikokat egymás mellé illesztve az olvasó elé egy egységes képet rajzoljon. Erre az összegző elemzésre támaszkodva Götz Aly megcáfolja a korábbi, alapvetően eseménytörténethez kötődő beidegződéseket, s egy markáns kritikát fogalmaz meg Hans-Ulrich Wehler kötetével¹ szemben. Az új kutatás fényében úgy tűnik, a német nép bizalma a Führerben 1937 és 1939 között volt igazán nagy, amikor vér nélkül „csatolta vissza” a Birodalomhoz Ausztriát és a Szudéta-vidéket. A lojalitás először a Lengyelország elleni támadást követően esett látványosan vissza, amin a Franciaország elleni gyors győzelem lényegében nem változtatott, s a korábbi feltételezésekkel ellentétben azt valójában nem követte villámháborús eufória. Ezt a tendenciát a Szovjetunió elleni támadás csak még inkább elmélyítette. Ennek fényében tarthatatlan az a korábbi toposz, miszerint a sztálingrádi vereséget követően döbbentek rá először a németek a háború kilátástalanságára.

Aly Götz szerint maga a nemzetiszocialista vezetés is érzékelte, hogy a háborúba, illetve a rendszer stabilitásába vetett hit egyre inkább lankad. A rendszer iránti lojalitást a hatalom birtokosai igyekeztek minden eszközzel kikényszeríteni. Ennek illusztrálására a szerző Göring 1942-es aratóhálaünnepi beszédét elemzi, amelynek legfőbb mondanivalója az volt, hogy a korábbi népközösség a háború során egyre inkább kockázati közösséggé vált. A háborút mindenképpen meg kell nyerni a németeknek, mert amennyiben elveszítik, a zsidóság el-

len elkövetett (kollektív) bűnökért – amelyekről a németek többsége akarva-akaratlanul tudott – a német nép fog a zsidóság bosszúja folytán megsemmisülni. A kollektív bűnösség fogalma tehát nem a szövetségesektől származik, hanem már felbukkan a náciknál is, akik azt háborús propagandára, a kitartás kikényszerítésére, belpolitikai fegyvelmezésre használták. Végül Aly Götz felteszi a kérdést: hogyan lehet az, hogy a náci mégis ilyen sokáig maradtak hatalmon. Kiemeli, hogy ebben jelentős szerepe volt a jó közellátásnak, a szociális juttatásoknak és a korábban részletezett félelemnek, hogy bukás esetén vissza fognak ütni azok a bűnök, amelyeket a háború során a németek elkövettek. Másrészt a németek belátták, hogy a Göring-beszéd elhangzásának idején már semmiféle lehetőség nincs a visszafordulásra. Így, bár a rendszer iránt egyre növekvő szkepszissel, a kilátástalanság érzésével, de kitartottak. Azonban ezt a kitartást semmiképpen sem nevezhetjük – a kutatások fényében – lelkes lojalitásnak.

A kötet előszavában Aly Götz hangsúlyozza, hogy a kutatást nem befejezettnek, sokkal inkább az első lépésnek tekinti. Ennek ellenére felróható a műnek, hogy első sorban a nagy városokra – esetenként csak Frankfurtúra – koncentrál. A kötet a vizsgált városokat mindvégig szinte egységes maszszaként kezeli, érdekes lett volna arra is rávilágítani, hogy az egyes társadalmi rétegek hangulata miképpen változott a városokon belül. E mellett a tanulmánykötet olvasója számára fehér folt marad, hogy miképpen reagált az eseményekre a vidék, s hogy az mennyiben tért el az itt bemutatott városi példaktól. (Bár bizonyos dolgozatok kitekin-tenek tágabb tartományi, országos szintre, a városi tendenciák ezek alapján szinte minden esetben országos változásokat tükröznek.) Másrészt a kötet különféle források, százalékok, számok tükrében gyakorlatilag tömeges jelenségekben megnyilvánuló egyéni döntéseket vizsgál. Azonban az egyéni elhatározások hátterének a vizsgálata, a rendelkezésére álló játéktérnek a fel-

¹ Wehler, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Bd. 4. Vom Beginn des Ersten Weltkriegs bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten*. München, 2003.

vázolása teljesen hiányzik. Az sem derül ki, hogy maguk a kortársak a számokban megnyilvánuló döntésnek – például házépítés, *Volkswagen* vásárlás, névadás, egyházból való kilépés stb. – tényleg olyan jelentést tulajdonítottak-e, mint ahogy azt az utókor kutatója feltételezi. Ez esetlegesen úgy lett volna korrigálható, hogy a privát szférához kötődő korabeli forrásokon (például naplók, levelek) keresztül, vagy ha ilyen nem áll rendelkezésre, akkor az *oral history* segítségével rákérdeznék a kutatók a kortársak indíttatására, döntéseik hátterére. Természetesen egy-két ilyen jellegű forrás elemzése csak illusztráció lehetett volna az adat-sorok mellett, mégis emberarcúbbá tette volna azokat.

A kutatás eredményeként árnyalhatóbbá válik a kép a *Führer*-kultuszról. Ian Kershaw Hitler-mítoszról szóló, húsz éve megjelent alapvető műve² után ez az első olyan átfogó mű, amely sikeres kísérletet tesz arra, hogy a már említett indikátorok segítségével a rendszer politikai támogatottságát mérje.

KUNT GERGELY

² Kershaw, Ian: *A Hitler-mítosz. Vezérkultusz és a közvélemény*. Budapest, 2003. [német kiadás: 1987.]